

Prof. Dr.
İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi
ELAZIĞ/TÜRKİYE
iycelik@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7849-7390>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
21/03/2021

Kabul edildi. / Accepted
28/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.900618>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnafı*

*Artisans in Diyarbakir between XVIth and XIXth Century During
the Ottoman Period*

Öz

Osmanlı toplumundaki esnaflığın kökenleri daha önceki Türk-İslâm devletlerine kadar uzanmaktadır. Osmanlı şehir hayatında görülen bu yaygın teşkilât, XIII-XIV. yüzyıllardaki ahî hareketinin bir devamı olarak kabul edilmektedir. Ancak, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflamasıyla, ilk zamanlardaki karakterini kaybetmiştir. Osmanlı toplumundaki ortak ideal ve çıkarları olan toplum gruplarının benzer biçimde teşkilatlanmasının bir örneği olan esnaf teşkilâtı, askerî zümreler haricindeki bütün şehirli nüfusu bünyesinde örgütlenmiş olarak bulunduran yaygın bir sistemdi. Bu teşkilât, şehrin yönetimi ve ekonomisinde sahip olduğu önem yanında, sanat ve ticaretle uğraşanlarla, ulaşım ve hizmet işçilerinin de sosyal hayatlarında temelolşturmaktaydı.

Bu çalışmada, Osmanlı şehirlerinde büyük bir öneme sahip olan esnaf teşkilâtı Diyarbakır şehri örneğinde ele alınacaktır. Şehirlerin geçirdiği tarihî süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini de ortaya koymaktadır. Bu bakımdan şehirleri; Tarihî Şehirler ve Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Diyarbakır (Diyarbekr) tarihi bir şehir olup, esnaf teşkilâtının özellikle de Osmanlı dönemindeki tarihi gelişiminin ortaya konulması büyük bir önem taşımaktadır.

Diyarbakır, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini tarihi boyunca sürdürmüştür. Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine giden kervan yolları bu bölgeden geçmekteydi. Osmanlı devleti zamanında da İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yollar, Diyarbakır'da kesişmekteydi. XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında, Diyarbakır

* Bu makale 1-5 Ekim 2018 tarihleri arasında yapılan 18. Türk Tarih Kongre'sine Tebliğ olarak sunulmuştur.

ATIF: YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnafı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (465-488)

CITE: YILMAZÇELİK, İbrahim, "Artisans in Diyarbakir between XVIth and XIXth Century During the Ottoman Period", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (465-488)

özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdi. Zira Doğudan gelen kervanlar, Diyarbakır'da gümrük vergisi vermekteydi. Bu bakımdan şehirde pek çok ticaret merkezi bulunmakta olup, özellikle han ve çarşıların sayısı bir hayli fazlaydı. Bu sebeple oldukça canlı bir ticari hayata sahip olup, şehirde faaliyet gösteren esnaf gruplarının sayılarının da oldukça fazlaydı. Bu çalışmada XVI-XIX. yüzyıllar arasında Diyarbakır esnafı bütün yönleri ile ele alınacak, şehirdeki teşkilatlanması ve halk ile olan münasebetleri ortaya konulacaktır. Ayrıca ticaret ve üretim açısından durumları ve şehir ekonomisine katkıları arşiv kaynaklarına dayalı olarak ayrıntılı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Şehri, Esnaf Teşkilatı, Osmanlı, İktisadi Yapı, Ticaret

Abstract

The origins of trades in the Ottoman society extend back to the earlier Turkish-Islamic states. This widespread organization seen in Ottoman city life. It is accepted as a continuation of the ahiye movement in the XIIIth-XIVth centuries. However, From the beginning of the XVIth century, with the weakening of the Ottoman central authority, it lost its original character. Tradition organization, which is an example of a similar organization of community groups with common ideals and interests in Ottoman society, was a widespread system that organized the whole urban population except the military branches. This organization, as well as being important in the management and economy of the city, provided the basis for the social life of arts and traders, as well as of transportation and service workers.

In this study, the artisan organization which has a great prescription in the Ottoman cities will be dealt with in the example of Diyarbakır city. The historical process of the cities reveals the characteristics of that city. These include cities; Historical Cities and Newly Established Cities. From this point of view Diyarbakir (Diyarbekr) is a historical city and it is of great importance that the artisan organization, especially the Ottoman period historical development.

Diyarbakir, at Southeast and Eastern Anatolia has been a major commercial center throughout history. The caravan route from Anatolia to the Mesopotamian region passed through this region. During the Ottoman period, the roads coming and going from Iran, Iraq and Azerbaijan intersected in Diyarbakir. Between XVI.th and XVIII.th centuries, Diyarbakir was an important center especially on Van, Aleppo and Baghdad roads. Because the caravans coming from the country gave customs tax in Diyarbakir. In this respect, there are many commercial centers in the city, especially the number of inns and bazaars. For this reason, it has a very lively commercial life, and the number of tradespeople operating in the city was also considerably high. In this study, Between XVIth-XIXth centuries Diyarbakir tradesmen will be dealt with in all aspects, organization in the city and relations with the public will be revealed. In addition, the situation in terms of trade and production and its contribution to the city economy will be examined in detail based on archive resources.

Keywords: Diyarbakır City, Tradesmen Organization, Ottoman, Economic Structure, Trade

GİRİŞ

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Anadolu'da Doğu-Batı, Kuzey-Güney kervan yollarının kesiştiği noktada bulunan Diyarbakır'ın dönemin ticarî hayatında önemli bir yeri vardı¹. Eski çağlardan itibaren önemli bir merkez olan Diyarbakır, Bizans dönemini takip eden İslam devletleri hâkimiyeti, şehrin İslam medeniyetinin ürünleri ile tanışmasına vesile olmuş ve bunu takip eden Türk devletleri hâkimiyeti, bu medeniyeti pekiştirmiş ve aynı zamanda Türk kültürü ile birleştirmiştir. Tarih içerisinde Doğu bölgesinin önemli merkezlerinden bir tanesi olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı döneminde korumuştur.

Şehirlerin tarihi, onların fizikî ve sosyal yapılarını meydana getirmiştir. Şehirlerin geçirdiği tarihî süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini de meydana getirmektedir. Şehirleri; 1-Tarihî Şehirler, 2-Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Tarihî şehirlerin özelliklerini ise iki başlıkta incelemek gerekmektedir:

1-Fizikî Özellikler 2- Sosyal Özellikler.;Tarihî şehirlerin fizikî özellikleri içerisinde; 1- Kale veya sur bulunması, 2- Merkezî mabet (Tapınak, kilise, Ulu Camii) bulunması, 3- Pazaryeri, han veya bedesten bulunması sayılabilir. Tarihî şehirlerin sosyal özellikleri de şöyle sıralamak mümkündür; 1- Şivesi veya kendisine mahsus ağzı vardır. 2- Mutfak kültürü vardır. 3- Folkloru vardır. 4- Geleneği vardır. Tarihî sürece bakılacak olursa, Diyarbakır şehrinin oldukça eski yani tarihî bir şehir olduğu görülecektir.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında “*Diyârbekir*” adının eyaletin tamamına, “*Amid*” adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir². Diyarbakır bölgesi ilkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı. 4 Kasım 1515 te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır³. Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve Bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu

1 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, Ankara, 1979, s.34-87; W.Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara,1975, s.181,182.

2 M. Halil Yinanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islâm*, Volume II, Leiden, 1983, s. 346.

3 Nejat Göyünç, " Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi, Sayı:23 Mart 1969,s. 23-34.Ayrıca bkz. M.Halil Yinanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islâm*, Volume II, Leiden, 1983, s.345.

yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir⁴.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüştür⁵. Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hâkimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren, Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin *merkez üssü* haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir.

DİYARBEKİR'İN İKTİSADİ DURUMU VE ESNAFLAR

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi korunuyordu.

Diyarbakır şehrini bir baştan bir başa çevreleyen surlar, şehre oldukça değişik ve olağanüstü bir çehre veriyordu. Bu durumu, Diyarbakır şehrini geçmiş dönemlerde ziyaret eden seyyahların eserlerinden de tespit etmek mümkündür. Geçmiş dönemlerde Diyarbakır şehrine uzaktan yaklaşan birinin ilk gördüğü şey, Diyarbakır surları idi. Dolayısıyla, şehri ziyaret eden seyyahlar, Diyarbakır hakkında verdikleri bilgilere burayı anlatarak başlamışlardır. 1046 yılında Nasır-ı Hüsrev⁶, 1555 de M.D.Aramon⁷, 1654 de Evliya Çelebi⁸, 1612 Yılında Polonyalı Simeon, 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier, Mayıs 1766 da Carsten Niebuhr⁹ ve 1815 yılında J.S.Buckingham¹⁰ Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve Diyarbakır kalesi hakkında oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

1815 yılında Diyarbekir'i ziyaret eden J.S.Buckingham'ın “...Diyarbekir etrafı surlarla çevrilmiş ve hâkim bir tepe üzerine oturmuş, camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibariyle güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir. Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın eteğine oturduğu tepenin eteğinde ziraî bir refah ve dâhilî bir uygunluk görülür...” şeklinde verdiği bilgilerin kalenin yanı

4 N.Göyünç, *a.g.m.*, s.27-30.

5 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.10.

6 Nasır-ı Hüsrev, *Sefer-name*, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1950,13-14.

7 M.D.Aramon, *La Voyage De M.D'Aramon*, Paris, 1864 s.92-93.

8 Evliya Çelebi, *Seyahat-name*, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314. s.24,vd.

9 Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, Austria 1968, Hrand D.Andresyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964 s.24.

10 J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827 s.218-219; Albert Gabriel, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, s.208-209-210.

sıra şehrin ticari önemini de yansıttığı görülmektedir¹¹. Zira Diyarbakır şehrinin tarihi dönemler içerisindeki en önemli özelliği sahip olduğu surlar değil, ticarî ve askerî önemlidir.

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu Şehirleri içerisinde ticarî açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır, aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez idi¹². Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur¹³. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da darphane, kırışhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu görülmektedir¹⁴. Bunun yanında Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök boya ile boyanmış, Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile büyük bir şöhreti olduğunu da belirtmek gerekir¹⁵.

Osmanlı devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülür. XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Zira doğudan gelen kervanlar, Diyarbakır'da "bac" veriyorlardı. Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden J. B. Tavernier (1630)¹⁶, Evliya Çelebi (1654-1655)¹⁷ ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686)¹⁸ ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticarî ürünler olduğunu kaydederler. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir¹⁹. Bunun yanı sıra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Dicle üzerinde yapılan *Nehir Nakliyeciliğinin* (kelekçilik) de Diyarbakır Eyaleti'nin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinmektedir²⁰. Diyarbakır'ın Hısn-ı Keyfa kazasından, Musul'a ve oradan Bağdat'a ulaşan, Dicle nehri vasıtası ile yapılan bu nakliyenin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini görmektedir²¹.

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celâlî isyanları sırasında büyük tahribat görmüştür²². Bununla birlikte, Diyarbakır'ın XVIII. yüzyılda da önemli bir ticarî merkez olduğunu ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu

-
- 11 J. S. Buckingham; *Travels in Mesopotamia*, s.218-219; Albert Gabriel, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, 208-209-210.
- 12 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, I*, İstanbul,1979, s.519-521; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri Tarihi*, Ankara 1984, s.250-251.
- 13 M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of İslam*, II, s.34; Martin Van Bruinesen, "Economic Life in Diyarbakır in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, Leiden, 1988, s.38.
- 14 Nejat Göyünç, "XVI. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,VII s.79-80; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret",*Tarih İncelemeleri Dergisi*,V, s.192-193.
- 15 Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel Sayı, s.27.
- 16 Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris, 1677, s.81.
- 17 Evliya Çelebi, a.g.e., s.39.
- 18 Martin Van Bruinesen, a.g.m., s.36.
- 19 Martin Van Bruinesen, a.g.m., s.41-42; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s.130.
- 20 Cengiz Orhonlu; a.g.e., s.124-129-132.
- 21 Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-Alâm*, III, İstanbul 1308, s.2206.
- 22 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, C.IV, S.6-7, s.207; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s.463-470; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*, İstanbul 1963, s.42.

söyleyebiliriz. Zira başta Diyarbakır mütesellimi ve kadısı olmak üzere diğer kaza kadılarına gönderilen fermanlarda, Tebriz seferine memur Abdullah Paşa'nın maiyetinde olan asker için Diyarbakır eyaletinden 15 Aralık 1723'te, 3500 kile (89.740=89,7 ton) buğday, 8000 kile (205.120=205,1 ton) arpa ve 3000 davar mubayaası söz konusudur²³. Ayrıca 25 Şubat 1724 tarihli fermanla 30.000 kile (769.200=769,2 ton) buğday, 80.000 kile (2.051.200=2.051,2 ton) arpa²⁴ ve 16 Mart 1725 tarihli fermanla ise 80.000 kile (2.051,2 ton) arpanın mubayaası²⁵ istenmektedir ki, olağanüstü şartlara rağmen söz konusu rakamlar, Diyarbakır eyaletinin üretim kapasitesini gösterdiğinden oldukça önemlidir.

Osmanlı hâkimiyeti süresince, Diyarbakır'ın ticarî yollar üzerindeki önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bağdat-Diyarbakır yolunun oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir. Bağdat'tan İstanbul'a mal getiren veya götüren tüccarların gümrük vergilerinin, İstanbul'da alınması gerekirken, Diyarbakır Gümrüğü'nden buna müdahale edilmesi üzerine, Diyarbakır valilerine gönderilen fermanlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır²⁶. Ayrıca geçmiş dönemlerde olduğu gibi Diyarbakır, Bağdat'ın hububat ihtiyacını karşılamaya devam etmiştir. Nitekim 2 Temmuz 1802 tarihinde, Diyarbakır valisi ve kadısına gönderilen fermanla, Bağdat'ta kıtlık olduğundan bahisle, arpa ve buğday istenmiştir²⁷.

Diyarbakır-Bağdat yolu Osmanlı döneminde,

1-İstanbul-İskenderun-Diyarbakır-Bağdat²⁸,

2-Samsun-Diyarbakır-Mardin-Bağdat²⁹,

3-İstanbul-Sivas-Diyarbakır-Bağdat³⁰ bağlantılı idi.

Söz konusu yolların XIX. yüzyılın sonuna kadar işlek olduğu görülmektedir³¹. Bu yolun Bağdat tarafından gelen Hint malları, Diyarbakır üzerinden diğer bölgelere sevk edilmiştir³². Bu yollara,

1-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Sivas-İstanbul,

2-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Halep-Şam,

3-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Bağdat yollarını da ilave etmemiz gerekir.

23 Milli Kütüphane Arşivi, *Harput Şer'iyye Sicili*, No:396, s.9, B.38; s.11, B.46-47.

24 *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.13, B.55.

25 *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.70, B.170.

26 Milli Kütüphane Arşivi, *Diyarbakır Şeriye Sicili*, No:355, s.12 (Aralık başı 1793 tarihli Diyarbakır kethüdasına ferman). *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.31-32 (11 Nisan 1803 Diyarbakır Valisi'ne ferman). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Dahiliye*, No:9945 (Temmuz 1825). BOA., *Cevdet Nafia*, No:959 (6 Temmuz 1843). *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.20 (Haziran başı 1840), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.28 (Temmuz başı 1802).

27 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.22-23.

28 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.28 (12 Aralık 1802).

29 BOA., *Cevdet Belediye*, No:5889 (30 Haziran 1783). *Cevdet Maliye*, No:12181 (19 Mart 1806)

30 BOA., *Cevdet Maliye*, No:9578 (15 Haziran 1840).

31 Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s.2206.

32 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.22-23 (8 Ağustos 1785).

Zira söz konusu yolların bütün Osmanlı dönemi boyunca oldukça işlek olduğu görülmektedir³³. 4 Temmuz 1840 tarihli Diyarbakır eyaletindeki kaza kadılarına gelen fermanında, İran'dan gelen iki şehzadenin İstanbul'dan, İran'a dönmek üzere yola çıktıkları belirtilerek, Diyarbakır'dan geçecekleri ve yolculukları sırasında gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir³⁴. Söz konusu şehzadeler 4 Ağustos 1840 tarihinde Diyarbakır'a gelmişler ve bir gün kalmışlardır. Salyâne Defteri'nden (Aralık ortaları 1840) bunlara bir gün için 10.552,5 kuruş masraf edildiği anlaşılmaktadır ki bu meblağ fazla yüksek olup, tahminen oldukça kalabalık bir kabile Diyarbakır'dan geçmiştir³⁵. Yine Amid naibine ve gümrükçüsüne gönderilen 17 Mayıs 1840 tarihli bir fermanında, İran tüccarının İstanbul ve Şam'a gönderdikleri eşyaların vergilerinin İstanbul'da alınacağı³⁶ belirtilmektedir. Öte yandan, Nisan başları 1817 tarihinde ise Diyarbakır valisine gönderilen fermanında İran ve Dağıstan hacılarının, Diyarbakır'dan geçerken rencide edilmemeleri ve gümrük alınmaması hususları hatırlatılmaktadır³⁷. Bunlar söz konusu yolların o dönemde de işlek olduğunu gösterir. Bu yol da XIX. yüzyılın sonuna kadar önemini korumuştur³⁸ (Osmanlı Döneminde Ticaret Yolları için bkz. **EK: I**).

Osmanlı hâkimiyeti süresince, her ne kadar Ergani Madeni malî açıdan, Ma'den-i Hümâyûn emaneti içerisinde yer almış ise de Ergani'nin, Diyarbakır'a hem yakın olması, hem de idarî yönden buraya bağlı olması, Diyarbakır şehrinin ticarî yönden önemini arttıran bir diğer faktördür. Ergani'de çıkartılan madenin, Diyarbakır kalhanesine getirildiği (25 Eylül 1809)³⁹ ve bu mukataanın devletin önemli kaynakları arasında olduğunu gösteren (28 Haziran 1808) kayıtlar olduğu gibi⁴⁰, Diyarbakır Sancağı dâhilinde bir sîm madenine rastlandığı (1810) ve yapılan tahkikat sonucunda söz konusu madenin verimli olduğunun anlaşıldığına dair kayıtlar⁴¹ da bölgenin madenler açısından zengin olduğunu göstermektedir. Bu durumun ise ticarî hayata yansımaması mümkün değildir.

Diyarbakır, Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra, aynı zamanda önemli bir askerî merkezdi. Doğu bölgesindeki stratejik mevki sebebi ile XVIII. yüzyılda **Doğu seferlerinin merkez üssünü** teşkil etmiş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur⁴². Diyarbakır, askerî sahadaki bu önemini XIX. yüzyılda muhafaza edememiştir.

33 23 Ağustos 1805 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Şam ve Halep'ten Karadeniz iskelelerine mal götüren esnaf bu dönemde yüklerini, Diyarbakır üzerinden taşımaktaydı. BOA., *Cevdet Maliye*, No:1678.

34 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:603, s.27

35 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.48-49.

36 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.30.

37 "...İran hüccâcı gerek Mekke-i Mükerrre ve Medine-i Münevvere'de bir günâ ira'a olunmayarak emn ve rahatla Amid-i Şedâyid'e gelirlerken..." *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.3-4.

38 Şemseddin Sami; *a.g.e.*, s.2205.

39 Elazığ Müzesi, *Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları*, Kayıt No:137, Varak:42-b.

40 Topkapı Sarayı Arşivi, *Emir (E.)* No:2770/1-2.

41 Topkapı E. No:11745.

42 Bu konudaki belgeleri kısaca vermekle yetiniyoruz. 1722-23 (H. 1135) senesinde Diyarbakır Valisi Ahmed Paşa'nın Tiflis ve Revan cânibi Ser-Askeri olduğu görülmektedir. *Harpur Şer. Sic.*, No:396, s.8-32-59-141.. Kirmanşah tarafına Ser-Asker olan Hasan Paşa maiyetinde bulunmak üzere Diyarbakır'dan Mart 1724 tarihinde asker istenmesine dair ferman. *Harpur Şer. Sic.*, No:396, s.10-15. 10 Nisan 1741 tarihinde askerî sefer dolayısıyla Diyarbakır kalesine külliyetli zahire ve peksimet yığılmasına dair. BOA., *Cevdet Askerî*, No:9270. Haziran 1776 tarihinde Diyarbakır'dan Gürcistan başbuğu vezir Hasan Paşa maiyetine 500 deve irsali hakkında. BOA., *Cevdet Askerî*, No:7991.

Diyarbakır valileri XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın başlarında İran seferleri dolayısıyla bu bölgenin *Ser-Askeri* iken⁴³, XIX. yüzyılda Rus tehlikesi karşısında Erzurum, Diyarbakır'a nazaran daha önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte ordunun asker ihtiyacının karşılanmasında önemini koruduğu söylenebilir. Bu dönemlerde Diyarbakır'a gönderilen fermanlarda bu hususu gözlemek mümkündür⁴⁴. Diyarbakır'ın konumu hakkında özet olarak şunları söyleyebilir.

Diyarbakır şehri, etrafını bir baştan bir başa çevreleyen surlar içerisinde gelişmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır Kalesi, İç Kale ve Dış Kale olmak üzere Diyarbakır şehrinin sınırlarını da belirlemektedir. Şehre dört ana kapıdan (Dağ Kapı-Urfa-Yeni Kapı ve Mardin Kapı) girilmekteydi. Şehrin etrafının surlarla çevrili olması güvenlik açısından oldukça büyük faydalar sağladığı gibi, Diyarbakır'ın -sanılanın aksine- oldukça düzenli bir şekilde gelişmesini de sağlıyordu. 1817 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden W. Heude'un şehir hakkında verdiği bilgilerde, "...*kent oldukça iyi inşa edilmiştir. Sokaklar genellikle düzenli taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer kentlerinkinden daha geniştir...*" şeklindeki ifadesi bu sözlerimizi doğrulamaktadır⁴⁵. Ayrıca Vilayet Masraf Defterleri'nden anlaşıldığına göre, şehir yollarının temiz ve düzenli olmasına büyük bir önem veriliyor ve bu iş için gerektiğinde büyük miktarlarda para sarf edilmekten kaçınılmıyordu⁴⁶. Dolayısıyla Diyarbakır şehrinin, Osmanlı döneminde oldukça planlı ve temiz bir şehir olduğunu söyleyebilir. Diyarbakır daha ziyade, Dış Kale denilen kısımda gelişmişti. İç Kale ise yönetim örgütlerinin bulunduğu yeri oluşturmaktaydı. Her ne kadar İç Kale'de bir kaç mahalle var ise de Diyarbakır şehrinin mahallelerinin büyük bir bölümü Dış Kale içerisindeydi. Bunun yanı sıra dinî, sosyal yapılar, çarşı, pazar yerleri ve diğer yapıların büyük bir bölümü de burada bulunmaktaydı.

ZANAAT VE TİCARET YERLERİ VE ESNAFLAR

Diyarbakır'daki zanaat ve ticaretle ilgili yerlerin bilinmesi, şehrin ticarî hayatını önemli ölçüde etkilediğinden, büyük bir öneme haizdir. Bu sebeple Diyarbakır'da bulunan han, bedesten ve çarşılar içerisinde tespit edilenler bir harita üzerinde gösterilmiştir (**bkz. EK: II.** Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritası).

Bedesten ve Hanlar

Bedesten: Evliya Çelebi'nin "...*Sipah Pazarı'nda bezâzistânı gayet ma'mûrdur. İki tarafı kârgir binâ olup ankâ bezrgânlar ile mâlâmâldır. Cümle buldân, kâlâ-yı gerân bahâları ve zî-kıymet cevâhir makûleleri hep bu pazardadır...*" şeklinde tarif ettiği Diyarbakır Bedesteni'nden bugün için hiç bir eser kalmamıştır⁴⁷. Ancak 1 Eylül 1818 tarihli Salyâne Hesâp Defteri'nde gösterilen masraflar içerisinde "Bedesten kâhyasına 33 guruş" ödendiği kaydı vardır⁴⁸. Buna bakarak, Diyarbakır Bedesteni'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında ayakta olduğu söylenebilir.

Bedestenin yeri konusunda, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden başka herhangi bir belge bulunmamaktadır. Evliya Çelebi ise Bedesten'in, Sipahi Pazarı'nda olduğunu söylemektedir.

43 21 Haziran 1777 tarihinde Diyarbakır valisi Ali Paşa, 1808 tarihinde ise Diyarbakır valisi Abdi Paşa aynı zamanda Ser-Asker idi. BOA., D. BŞM.NZE. No:19013; *Topkapı Sarayı Arşivi, DEFTER (D.)* No:5820.

44 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.34-35, BOA., *Mühimme*, No:211, Hüküm:49-178-687; No:214, Hüküm:919; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.32-33.

45 W. Heude, *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople, Paris, 1820*, s.92.

46 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.48-49.

47 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.4, s.38.

48 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.38.

Aralık sonları 1811 tarihli bir vakfiyeden Sipahi Pazarı'nın Ulu Camii'nin arka yani batı tarafında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹.

Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere dayanarak, Diyarbakır Bedesteni'nin de Ulu Camii'nin batısında ve hemen yakınında olduğunu söyleyebiliriz.

Hasan Paşa Hanı: Diyarbakır'ın en büyük hanlarından olan Hasan Paşa Hanı bazı tamiratlar görmüş olmasına rağmen, bugün de ayaktadır. Diyarbakır valilerinden Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında inşa ettirilmiş olan bu han⁵⁰, Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların da hemen dikkatini çekmiş ve han hakkında seyyahlar önemli bilgiler vermişlerdir.

1612 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Polanyalı Simeon şehre geldiği zaman bu hana inmiştir. Simeon, Hasan Paşa Hanını “...*Mu'azzam kârgir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilecek yer altında iki ahır, rengârenk demir parmaklıklarla çevrilmiş çok güzel havuzu, üç kat üzerine birçok kârgir odaları vardı...*” diyerek çok güzel bir şekilde tanıtmıştır⁵¹. Yine daha sonraki tarihlerde Diyarbakır'a gelen Evliya Çelebi (1654-1655), İnciciyan (1804) ve J. S. Buckingham (1815) Hasan Paşa Hanı'ndan önemle bahsetmişlerdir⁵². Bunlardan Buckingham'ın 1815 yılı için verdiği bilgiler arasında hububat piyasasının burada toplandığı hakkındaki kaydı, XIX. yüzyılda da bu hanın büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir⁵³.

Ulu Cami'in doğusunda ve cadde üzerinde olan Hasan Paşa Hanı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında da Diyarbakır'ın en önemli hanlarından birisi olduğu görülmektedir. 3 Ekim 1792 tarihinde Diyarbakır valilerinden Abdi Paşa'nın kethüdası Nuh Bey zimmetinde olan 54 bin kuruşu ödemediğinden bütün malları bu handa hıfz edilmiştir⁵⁴. 25 Aralık 1802 tarihli bir fermanın Diyarbakır'da eceliyle vefat eden Diyarbakır valisi Zühtü İsmail Paşa'nın eşyalarının yine Hasan Paşa Hanı'nda toplandığı anlaşılmaktadır⁵⁵. 5 Ağustos 1843 tarihli bir arzda da muhtemelen 1833 yılında Diyarbakır'da vuku bulan yangın esnasında Fransız rahiplerinden birinin eşyalarının kurtarılarak burada saklandığı görülmektedir⁵⁶. Bütün bu belgeler, Hasan Paşa Hanı'nın Osmanlı dönemindeki önemini ortaya koyduğu gibi Diyarbakır'a dışardan gelip bu handa vefat eden tüccarların tereke kayıtları da Hasan Paşa Hanı'nın önemli bir tüccar hanı olduğunu göstermektedir⁵⁷. Temmuz 1724 tarihli bir hüccetten “Şehit Mehmet Paşa evkafından” olduğunu tespit ettiğimiz hanın⁵⁸, XIX. yüzyılda yarı hasılatının Rağibiyye Medresesi'ne ait olduğu görülmektedir. Diyarbakır ulemasından Küçük Ahmed ve Hacı Mehmed Rağib Efendi 1840 tarihli arzlarında, söz konusu

49 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi(VA), *Evkaf*, No:595, s.73.

50 Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Abdussettar Hayati Afşar'ın Özel Kütüphanesinde, s.257.

51 Hrand D. Andresyan, *a.g.e.*, s.98

52 Evliya Çelebi , *a.g.e.*, s.38, Hrand D.Andresyan, *a.g.e.*, (İnciciyan'dan) s.216, J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.214

53 J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.214.

54 BOA., *Cevdet Maliye*, No:26900.

55 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.46.

56 Söz konusu arzdan Diyarbakır'daki yangının muhtemelen 1833 yılından sonra çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak yangının nerede çıktığı ve zararları konusunda herhangi bir bilgi yoktur. BOA., *Cevdet Dahiliye*, No:13358.

57 BOA., *Cevdet İktisat*, No:1083 (5 Temmuz 1840), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:600, s.30.

58 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.15.

hanın yarı hasılatının Rağibiyye Medresesi'ne ait olduğunu ancak 1833 yılından beri askere kışla ittihaz edildiğini belirterek, 7 senelik icarın yarısı olan 3000 kuruşun ödenmesini ve hanın askerden tahliyesini istemişlerdir⁵⁹. Bununla birlikte 11 Nisan 1842⁶⁰ ve 7 Eylül 1842 tarihli⁶¹ Vilayet Masraf Defteri'nden anlaşıldığı üzere, Hasan Paşa Hanı'ndaki askerler buradan tahliye edilmemiş ve ikamet etmeye devam etmişlerdir. Ancak söz konusu defterlerden 6 ay için 400 kuruş olmak üzere hanın icarının ödendiği anlaşılmaktadır.

Deliller Hanı: Mardin kapısının hemen karşısında olan bu han 1527 yılında Diyarbakır valilerinden Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Buraya Deliller Hanı adı verilmesinin sebebi, İslâm ülkelerinden Hicaz'a gitmek üzere toplanan Hacı adaylarını götürecek delillerin bu handa kalmalarından kaynaklanmaktadır. Gördüğü bir kısım tamiratlarla bugün de ayakta kalmış sayılı hanlardandır⁶².

Evliya Çelebi'nin de bahsettiği üzere oldukça fazla sayıda odası bulunan Deliller Hanı⁶³, 20 Haziran 1603 tarihli bir vakfiyede "*Mardin kapusu Menzil Han*" şeklinde geçmektedir⁶⁴. Söz konusu handa XIX. yüzyılda Hacı adayları ve delillerin yanı sıra⁶⁵, 1817 tarihinden itibaren askerlerin de kaldığı görülmektedir⁶⁶. II. Mahmut ve bunu takibeden Tanzimat döneminde ise Deliller Hanı büyük ölçüde askerinin ikametine tahsis edilmiş ve depolarına askerî malzemeler konulmuştur. Temmuz 1841 tarihinde Kerim Paşa Livası'nın 2. Alayı'nın eşyaları Deliller Hanı yüklüğünde bulunmaktaydı⁶⁷. Bu handa 1842 tarihinde önemli sayıda asker kaldığından⁶⁸, 11 Nisan 1842 tarihli Vilayet Masraf Defteri'ndeki bir kayda göre 893 kuruş sarfedilerek, harap olan yerleri tamir edilmiştir⁶⁹.

Deliller Hanı 1891 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Arifi Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu dönemde de şehrin önemli hanları arasındaydı⁷⁰.

İbrahim Paşa Hanı: 1810 (H. 1225) tarihli Şeyhzâde İbrahim Paşa vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Salos Mahallesi'nde, Muallak Mescidi'nin alt tarafında ve Deva Hamamı yanında idi. Adı geçen vakfiyeye göre, İbrahim Paşa Hanı "...fevkânî kırk bir oda ve tahtanî kırk oda ve ahur ve fevkânî ve tahtanî hâricinde bir sağır dükkân ve dâhilinde bir sağır dükkân ve oniki masura ab-ı Hamravat'dan mâ'î-i cârisiyle havuz ve havlu..." dan müstemildi. İbrahim Paşa tarafından 1810 tarihinden önce inşa edilmiş olmalıdır⁷¹.

59 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.50 (11 Temmuz 1840).

60 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

61 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.29.

62 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.257.

63 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

64 VA., *Evkaf*, No:616, s.74.

65 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.3-4.

66 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.5-6.

67 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.70.

68 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.29.

69 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

70 Arifi Paşa. *Arifî Paşa Seyahatnamesi*, s.13. Türk Tarih Kurumu Arşivi Y.122 numarada kayıtlı olan seyahatname için bkz. M. Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, "Arifî Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahatı", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*. Sayı: 22, s.91-110.

71 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

İbrahim Paşa Hanı 5 Mart 1816 tarihli bir hülâsadan anlaşıldığı üzere, tüccar hanı olarak inşa edilmişti. Ancak Diyarbakır valilerinden Emin Paşa zamanında askere mahsus hanlar boş dururken, bu handaki tüccarlar çıkartılarak hana askerler yerleştirilmiştir. Bunun üzerine İbrahim Paşa 9 Ekim 1815 tarihinde bir arz sunarak, bu durumun düzeltilmesini istemiş ve 5 Mart 1816'da “*mûcebince emr-i âli*” gönderilmiştir⁷². Nitekim 1829 tarihli bir hüccette, İbrahim Paşa Hanı'nda tüccarların kaldığı görülmektedir. Bu da söz konusu hanın tekrar tüccar hanı olduğunu ispat etmektedir⁷³. Bugün için ayakta olmayan bu han hakkında diğer kaynaklarda da herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla ile ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir.

Tütün Hanı: Abdal Mahallesi'nde, Deva Hamamı'nın bitişiğinde ve arkasındaydı. 1810 (H. 1225) tarihli İbrahim Paşa vakfiyesinden, bu tarihten önce ve İbrahim Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılan Tütün Hanı “...sağ tarafında yedi adet oda ve sol tarafında sekiz adet oda ve iki ahur ve üç memşa ve sol tarafında hamam külhani ve havlu...” yu ihtiva eden küçük bir handı⁷⁴. Şeyhzâde İbrahim Paşa tarafından evladiyet üzere vakfedilen han hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Çifte Han: Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde ve Mardin Kapısı'ndan gelen caddenin sağında, sokak arasındadır. Birbirine bitişik iki handan meydana gelen bu hanın, ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bugün için sadece bir kısmı ayakta olan Çifte Han'ın yıkılmadan önce tamamı **Borsa** olarak kullanılmaktaydı⁷⁵.

1810 (H. 1225) tarihli bir vakfiyede Çifte Han'ın tümünün fizikî durumunu aydınlatan önemli bilgiler mevcuttur. Bu vakfiyeye göre Çifte Han.

“...Sulu Gözde yukarıda otuz oda ve tahtında yirmi dokuz oda ve bir havuz ve iki ahur ve biri sağır biri kebîr ve bir mağaza mülahakatından beş adet dükkân ve memşa ve susuz Gözde yukarıda yirmi altı oda ve tahtında yirmi bir oda ve bir kahve dükkânı ve memşa ve üç adet terzi dükkânı ve kapu arası içinde iki dükkân ve bir ahur ve mamşa iki mağaza ve su kuyusu ve mülihakatından dört dükkân...” dan meydana gelmekteydi. 1810 tarihinde Çifte Han'ın “...40 sehm itibariyle 16 sehm ve guruş da 16 para...” yani %40 hissesi Şeyhzade İbrahim Paşa'nın mülkü olup, evladiyet üzere vakfetmişti⁷⁶.

1804 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İnciciyan'ın önemli hanlar arasında saydığı Çifte Han⁷⁷, 1842 tarihinde 4872 kuruş sarf edilerek tamir edilmiş ve askerinin ikametine tahsis olunmuştur⁷⁸. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da önemini koruyan Çifte Han⁷⁹ günümüzde ise bu özelliğini kaybetmiştir.

Rüstem Paşa Hanı: 1539-1542 tarihleri arasında Diyarbakır valiliği yapan Rüstem Paşa tarafından yaptırılmış olmalıdır. Söz konusu han, *Rüstem Paşa* adından başka *Yeni Kapı* adıyla da bilinmektedir⁸⁰. Yeni Kapı'nın dışarıdan girişte sağ tarafında bulunan handan günümüze birşey

72 BOA., *Cevdet İktisat*, No:990.

73 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:376, s.56.

74 VA., *Evkaf*, No:1959, s.96, vd.

75 B. Konyar, *Diyarbakır Yıllığı, III*, Ankara, 1936, s.204.

76 VA., *Evkaf*, No:1959, s.96.

77 Hrand D.Andresyan, *a.g.e.*, s.216.

78 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

79 Arifi Paşa; *a.g.e.*, s.13

80 VA., *Diyarbakır Askerî*, No:423, Sıra No:210 (22 Şubat 1817), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.1 (29 Kasım 1831).

kalmamıştır.

Melek Ahmed Paşa Hanı

Rum Kapısı yakınlarında idi⁸¹. Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında Diyarbakır'da cami ve medreseden başka, bir de ev inşa ettirmiştir. Bu evi, Dilaver Paşa tarafından daha sonra hana çevrilmiş ve XIX. yüzyıla kadar gelmiştir⁸². 11 Nisan 1842 tarihli Diyarbakır masraf defterinden, bu hanın ma'mûr olduğu ve içerisinde süvari askerinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır⁸³. Ne zaman harap olduğu ise bilinmemektedir.

Kayseriye Hanı: 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa vakfiyesinde, vakfın gelir kaynakları sayılırken, vakfa ait emlakın yanında olması sebebiyle adı geçen Kayseriye Hanı'nın, İskender Paşa Camii ile Yeni Hamam yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴. 1577 tarihli bir vakfiyeden ise söz konusu hanın, 12 hücre, 1 hela, 4 dükkân, 1 mahzenden oluştuğu ve evladiyet üzere vakfedildiği görülmektedir⁸⁵. Hanın ne zaman harap olduğu bilinmemektedir.

İpekoğlu Hanı: İskender Paşa Camii'nin batısında ve Penbeciler Çarşısı'nda idi. 4 Mart 1676 tarihli vakfiyede, "...İpekoğlu Hanı demekle ma'rûf Bengi han..." şeklinde geçen söz konusu han, 54 oda, 1 dükkân, 1 ahır ve su kuyusunu ihtiva etmekteydi. Yine aynı vakfiyede bu hanın, Hacı Mustafa Çelebi'nin mülkü olduğu ve evladiyet üzere vakfedildiği görülmektedir⁸⁶.

Ocak ortaları 1799 tarihli bir vakfiyede adına rastladığımız han, XIX. yüzyılın ikinci yarısında da varlığını sürdürmüştür⁸⁷. I. Dünya Harbi sırasında harap olduğu sanılmaktadır⁸⁸.

Han-ı Cedîd: Şubat ortaları 1569 (Evahir-i Şaban 976) tarihli Behram Paşa vakfiyesinde, Behram Paşa tarafından camiin arka tarafında bir de han inşa ettirilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu hanın fevkanî ve 33 odası ve avlusunda bir de havuzu bulunmaktaydı⁸⁹. XIX. yüzyıla ait belgelerde ismine rastlanmayan hanın ne zaman harap olduğu bilinmemektedir.

Yukarıda saydığımız hanlardan başka Osmanlı dönemi Diyarbakır şehrinde varlığını tespit ettiğimiz, ancak haklarında fazla bilgi sahibi olmadığımız 10 han daha bulunmaktadır. Yerleri kesin olarak tespit edilemeyen bu hanlar ise şunlardır:

*Sipahioğlu Hanı (1842)*⁹⁰, *Fatih Mehmed Paşa Evkafından Halid Ağa Hanı (1842)*⁹¹, *Şevketlü Han (1723)*⁹², *Gümüşhaneli Defterdar Hanı (1844)*⁹³, muhtemelen Ulu Camii yakınlarında

81 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

82 Osman Eti, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", *Karacadağ Dergisi*, C.I, S.2, s.9-12.

83 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

84 VA., *Evkaf*, No:581, s.170, vd.

85 VA., *Evkaf*, No:611, s.129.

86 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

87 VA., *Evkaf*, No:579, s.135

88 Abdülğani Bulduk, *a.g.e.*, s.257.

89 VA., *Evkaf*, No:16, s.128, vd.

90 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

91 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.7, s.10.

92 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.63.

93 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:377, s.134.

olan *Börekçiler Hanı*(1799)⁹⁴, Yeni kapı yakınlarında *Alaca Han* (1676)⁹⁵, İskerderoğlu Hanı (1842)⁹⁶, Palancılar Çarşısı'nda *Karakaş Hanı* (1800)⁹⁷, İshakoğlu Hanı (1817)⁹⁸ ve İç Kale'de olan *Zincir Han* (1837)⁹⁹.

Diyarbakır şehrinde bulunan hanlar özellikle 1840 tarihinden sonra önemlerini kaybetmeye başlamışlardır. Hanların büyük bir bölümü bu tarihten sonra askerinin ikametine ayrılmıştır. Mart 1840 tarihli vilayet masraf defterinde, Diyarbakır'da bulunan askerinin ikamet eylediği hanların tamirine ayrılan para 53.341 kuruş olup, vilayet masraflarının en büyük kalemini oluşturmaktaydı¹⁰⁰. Dolayısıyla bu tarihten sonra hanların ticarî özelliklerini kaybettikleri söylenebilir. Bu ise şehrin ticarî hayatında olumsuz bir rol oynamıştır. Ancak bu durumun, Osmanlı devleti genelinde uygulanan yeni askerî politikanın (Redif Askerî Teşkilatı) bir sonucu olduğunu ve aynı zamanda ülke genelinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da ticarî hayatın eskisine oranla durgunlaştığını göstermesi açısından da önem taşıdığını belirtmek gerekir.

Çarşılar ve Pazar Yerleri

Diyarbakır çarşıları konusunda ilk önemli bilgileri veren, Evliya Çelebi olup, 1654-1655 (H. 1065) yıllarında Diyarbakır'da 66 adet esnaf çarşısı olduğunu kaydetmiştir¹⁰¹. Bu çarşı ve pazar yerleri hakkında incelediğimiz döneme ait önemli bilgiler veren J. S. Buckingham ise 1815 yılı için "*Pazarlar öylesine düzgün bir plan üzerinde değildir. Fakat üzerleri iyi örtülmüştür. Dükkânlar ağaç raflarla döşeli olup, mallar bütün özellikleri ile orada sergilenirler. Kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar şal, el beceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgâh şal üretimi, 500 tezgâh pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 pipo (ağızlık) yapımcısı vardır. Diyarbakır'da ilaç dışında bütün ihtiyaçlar kendi kaynaklarından temin edilebilmektedir...*" demektedir¹⁰². Gerek Evliya Çelebi ve gerekse Buckingham'ın vermiş olduğu bilgilerden, şehrin ticarî hayatının oldukça canlı olduğu söylenebilir.

Osmanlı Döneminde, Diyarbakır çarşı ve pazarlarında faaliyet gösteren tevzi defterlerine kayıtlı esnafları, 5 grupta toplayabiliriz:

1. grup; Bakkalan, bezzazan, boyacıyan ve hallacan esnafları,
2. grup; Haffafan, debbağan, habbazan, muytaban, kuyumcuyan, terziyan, sabuncuyan, attaran, nalbandan, cennanan, kazgancıyan, dellalan, allafan ve kassaban esnafları,
3. grup; Plancıyan, kılıçcıyan, necceran, berberan ve kürekçıyan esnafları,
4. grup; Basmacıyan, kavukçıyan, tütüncüyan, kahveciyan, penbeciyan, aşçıyan, demirciyan, bardakçıyan, gazzazan, sarracan ve mumcıyan esnafları,

94 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174.

95 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

96 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.29.

97 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:600, s.32.

98 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.6.

99 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:363, s.33.

100 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.12.

101 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38-39.

102 J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.215.

5. grub; Keçeciyan, çilingiran, nalçacıyan, eskiciyan, helvacıyan esnafları teşkil etmektedir¹⁰³.

Bu gruplandırmanın söz konusu esnafların vergi tevziinde hisselerine düşen para miktarlarına göre yapıldığını ve bunlar dışında da bir kısım esnaf gruplarının olduğunu belirtmek gerekir. Gerek yukarıda adı geçen ve gerekse geçmeyen esnaf grupları, Osmanlı hâkimiyeti süresince, Diyarbakır'da bazen ayrı çarşılarda bazen ise bir kaç esnaf grubunu içine alan çarşılarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Esnafların faaliyet gösterdikleri çarşı ve pazar yerleri hakkında bilgi verildikten sonra, esnaf grupları üzerinde ayrıca durulmuştur. Diyarbakır şehrinde bulunan çarşı ve pazar yerleri içerisinde yer alanlardan bazılarının yerleri kesin olarak tespit edilmiş, bazılarının ise edilememiştir. Dolayısıyla yerleri tespit edilemeyenler sadece adları verilmek suretiyle geçilmek zorunda kalmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. **EK: II. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritası**).

Hasan Paşa Çarşısı: Hasan paşa Hanı'nın hemen yanında ve bugün için de ayakta olan bu çarşı içerisinde faaliyet gösteren esnafların başında *Kuyumcular* gelmekteydi¹⁰⁴. Ancak bu çarşıda *Haffaflar* başta olmak üzere¹⁰⁵, başka esnaf grupları da vardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında (14 Ocak 1842) Hüsrev Paşa Evkafı'na ait olan bu çarşı¹⁰⁶, üstü örtülü yani *bir kapalı çarşı* idi¹⁰⁷. Yine bu dönemde Kuyumcular Çarşısı ve Haffaflar Çarşısı denilen çarşılar burada idi.

Sipahi Pazarı: Evliya Çelebi'nin övgüyle bahsettiği *Diyarbakır Bedesteninin* içerisinde olduğu¹⁰⁸ Sipahi Pazarı, Ulu Cami'nin batısında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde idi¹⁰⁹. Ocak 1799 tarihli bir vakfiyeye göre, Sipahi Pazarı'nın çevresinde oturakçı, kahve, sarraç ve barutçu dükkânları vardı¹¹⁰. Bu pazarda daha ziyade hayvan alınıp satıldığını ise 1841 (H. 1257) tarihli İhtisab Defteri'nden tespit etmekteyiz¹¹¹. Sipahi Pazarı'nda ayrıca başka mallar da satılıyor ve *Bevtülmal* 'e ait eşyaların satılması gibi işler Sipahi Pazarı Dellalbaşısı aracılığıyla yürütülüyordu¹¹².

Sinek Pazarı: İpəriye (Sefa) Camii'nin doğusundaki alanı kapsamaktadır¹¹³. Hüsamettin Camii, Alaaddin Hamamı da bu pazar çevresinde idi¹¹⁴. Sadece 4 Mart 1676 tarihli bir vakfiyede adına rastladığımız Sinek Pazarı varlığını XIX. yüzyıla kadar sürdürmekle beraber etrafında hangi esnaf gruplarının olduğu tespit edilememiştir¹¹⁵.

103 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.38 (Temmuz 1803), No:590, s.5-6 (13 Eylül 1817), No:351, s.3 (14 Mart 1823), No:607, s.54 (Ocak sonları 1841).

104 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

105 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.78 (12 Ağustos 1803). Ocak 1799 tarihli bir vakfiyeden bu çarşıda cüllâh ve dikici dükkânlarının da olduğu anlaşılmaktadır. VA., *Evkaf*, No:579, s.135.

106 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.22.

107 Arifi Paşa, *a.g.e.*, s.13.

108 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

109 VA., *Evkaf*, No:595, s.73.

110 VA., *Evkaf*, No:579, s.134.

111 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.61.

112 BOA., *Cevdet İktisat*, No:1406 (Şubat 1816).

113 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

114 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.208.

115 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

Kürkçüler Çarşısı: Yeri kesin olarak tespit edilememekle birlikte İç Kale'de idi¹¹⁶.

Kaledibi Çarşısı (Tahte'l-Kal'a): Bir kale içerisinde veya çevresinde kurulmuş olan Osmanlı şehirlerinin ortak özelliklerinden, bir tanesi de bu kalelerin hemen altında çeşitli çarşıların bulunması idi. Diyarbakır şehrinde de böyle bir çarşı olup, İç Kale'nin güneybatısında olan bu çarşıda daha ziyade sebze ve meyve satan dükkânlar vardı. Bundan başka sayıları az olmakla birlikte Terzi ve Kavukçu dükkânları da yer almaktaydı¹¹⁷.

Semerciler Çarşısı: Semerci esnafının, biri Rumkapı'da ve diğeri Dağkapı'da olmak üzere iki çarşısı bulunmaktaydı¹¹⁸.

Palancılar Çarşısı: 1810 (H. 1225) tarihli bir vakfiyeye göre, Palancılar Çarşısı, Şeyh Matar Camii yakınlarında idi¹¹⁹.

Yoğurt Pazarı: Fatih Mehmed Paşa Mahallesi ile İzzeddin Mahallesi arasında idi¹²⁰.

Melek Ahmed Çarşısı: Melek Ahmed Paşa Camii'nin karşısında, Ablak Mescidi Mahallesi'nde idi¹²¹.

Yeni Çarşı: Nasuh Paşa Camii de bu çarşı içerisinde idi¹²². Bu çarşıda bulunan dükkânların büyük bir bölümü Nasuh Paşa Camii evkafından olup, çarşının bir diğeri adı da *Nasuh Paşa Çarşısı* idi¹²³. Burada bulunan dükkânlar içerisinde cüllah dükkânları çoğunlukta olup, çarşı daha ziyade *Yeni Çarşı* adı ile bilinmekteydi¹²⁴.

Uzun Çarşı: Rum kapısında şehir merkezine gelen yol üzerinde bulunan çarşıların umûmî ismi olup, daha ziyade Sefa Camii karşısındaki alanı kapsamaktadır¹²⁵.

Kılıççılar Çarşısı: Bu çarşılardan bir tanesi Ulu Camii'nin doğu ve güneyinde yer alan ve *Meydan* tabir edilen yerde, bir diğeri ise İzzeddin Mahallesi'nde idi¹²⁶.

Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı: Meydan nâm mahalde yani Ulu Camii karşısında idi¹²⁷. Bu çarşılarda meyveci dükkânlarının yanı sıra başta bezaz olmak üzere attar, pastacı, hırdavatçı ve berber dükkânları bulunmaktaydı¹²⁸. Bezzaz dükkânlarının bulunduğu kısma, *Bezzazlar Çarşısı* da denilmekteydi¹²⁹.

116 VA., *Evkaf*, No:616, s.128, vd.

117 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

118 VA., *Diyarbakır Askerî*, No:423, Sıra No:82 (Eylül 1844); *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.44

119 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

120 Abdülgani Bulduk, *a.g.e.*, s.239.

121 Abdülgani Bulduk, *a.g.e.*, s.229.

122 BOA., *Cevdet Maarif*, No:6285, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.33.

123 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:626, s.7-19.

124 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.8.

125 VA., *Evkaf*, No:1768, s.302, No:2142, s.354.

126 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.89.

127 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

128 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

129 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174.

İplik Çarşısı: İskender Paşa Camii'nin güney ve batısında bulunan çarşılardı¹³⁰. Bu çarşı içerisinde Külahçılar Çarşısı¹³¹, Penbeciler Çarşısı¹³² ve kavukçular çarşısı bulunmaktaydı¹³³.

Kitapçılar Çarşısı: Yiğid Ahmed Mahallesi'nde idi¹³⁴. Ali Emiri Efendi'nin verdiği bilgilere göre, bir diğer Kitapçılar Çarşısı ise Ulu Camii'nin güneyinde bulunmaktaydı¹³⁵.

Haşim-zâde Çarşısı: Aralık başları 1825 tarihli bir satış hüccetinden, Fatih Mehmet Paşa Camii yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır¹³⁶. Ancak kesin olarak nerede olduğu tespit edilememiştir.

Meydan: Ulu Cami'in doğusunda yer alan alana **Meydan** denmekteydi¹³⁷. Bu meydanın etrafında kasap, bakkal, manav, sabuncu, tütüncü, kömürcü, tuzcu dükkânlarının yanı sıra¹³⁸, yerleri kesin olarak tespit edilmemekle birlikte büyük ihtimâlle Ulu Camii'nin güneyinde yer alan ve bugün içinde içerisinde çeşitli esnaf gruplarının olduğu yerde bazı çarşılar bulunmaktaydı. Yerlerini kesin olarak tespit edemediğimiz muhtemelen Ulu Cami'in güneyinde yer alan bu çarşılar ise Muhacirler, Helvacılar, Çilingirler, Demirciler, Neccarlar, Mutaflar, Aşçılar ve Eskiciler Çarşıları idi¹³⁹.

Yukarıda adı geçen çarşı ve pazarlardan başka Osmanlı döneminde yerleri tespit edilemeyen bir kısım çarşı ve pazarlar da bulunmaktadır. Bunlar ise *Pastacılar Çarşısı*, *Beyt Pazarı*, *Soğan Pazarı* ve *Üzüm Pazarı* 'dır¹⁴⁰. Çarşı ve pazar yerleri hakkında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu yerler, Diyarbakır'ın bütününe yayılmış bir durum arz etmektedirler. Bununla birlikte Ulu Camii çevresi diğerlerine nispetle daha canlı olup, çarşılar bu bölgede daha fazla idi. Bilindiği gibi Ulu Camii, Türk İslam şehir geleneğinde şehir çekirdeğini oluşturmaktaydı. Ayrıca Diyarbakır'daki çarşı ve pazarların ya buldukları semtin ismine göre (Cami-Mescid-Mevki) veya alış-verişe konu olan malın cinsine göre (Soğan Pazarı, Üzüm pazarı) veyahut da hanlarda ve çarşılarda bulunan esnafa göre isimlendirildikleri görülmektedir. Bu da Türk-İslam şehirlerinin en belirgin özelliklerinden bir tanesidir.

ESNAF GRUPLARI

Kuruluşundan itibaren Osmanlı devleti esnafın *teşkilatlanmasına*, *korunmasına* ve aynı zamanda *kontrolüne* büyük bir önem vermiştir. Bu anlayıştan hareketle dinî-iktisadî bir kurum olan ahilik teşkilatı, ilk dönemlerden itibaren Osmanlı şehirlerinde oldukça büyük bir önem kazanmıştır. Her meslek sahibinin yetişmesi, iş-güç sahibi olması, mesleğe geçmesi belli kurallara bağlanmış ve Ahilik teşkilatınca yürütülmüştü¹⁴¹. Ancak bu teşkilat zamanla sultanların izledikleri merkeziyetçi

130 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

131 VA., *Evkaf*, No:1961, s.122.

132 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

133 VA., *Evkaf*, No:1766, s.53, vd.

134 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.244.

135 Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Dersaadet, H.1301-1309, s.33.

136 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.6.

137 VA., *Evkaf*, No:628, s.424; No:1959, s.97.

138 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6.

139 VA., *Evkaf*, No:605, s.149; No:611, s.129; No:1760, s.344; No:628, s.424; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7-10

140 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6, 7, 8, 10.

141 Ahilik teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, İlahiyat Fak. Yay. Ankara, 1975.

politika ve başka sebeplerden dolayı zayıflamış ve Lonca teşkilatına dönüşmeğe başlamıştır. XVI. yüzyılın başlarından itibaren varlığını iyice hissettirmeğe başlayan “Lonca Esnaf Teşkilatı”, şehirde herhangi bir esnaf grubu mensuplarının belli bir sayıda bir grup teşkil etmelerinden ortaya çıkan iktisadî dayanışmayı ifade etmekteydi¹⁴².

Lonca Esnaf teşkilatı adı altında oluşturulan bu teşkilatın başında her esnaf kuruluşunun bir temsilcisi bulunur ve bu temsilciler devletle esnaf arasında bir aracı görevini yürütürdü. Esnafı, şehir idarecilerine karşı temsil eden bu kişilere, “Kethüda”, “Şeyh”, “Ahi” ve “Baba” gibi isimler verilmekteydi. Bu esnaf temsilcilerinin yardımcısı olarak bir de “Yiğitbaşı” bulunmaktaydı. Esnafın kendi aralarından seçtiği “Kethüda” veya “Şeyh”, naibin ilamı ile İstanbul’a bildirilir ve berat gönderilmesi ile atama işlemi tamamlanmış olurdu. Şehirde faaliyette bulunan esnaf gruplarının genelde bir temsilcisi bulunmakla beraber, bazen bu görev iki veya daha fazla kişiye de tevcih edilebilmekteydi¹⁴³. Bazen bir şahıs birden fazla esnaf temsilciliğinde de bulunabilmekteydi¹⁴⁴. Yukarıda da belirtildiği üzere, esnaf temsilcileri her şeyden önce, esnafın yönetim ile olan ilişkilerini düzenleyen kimselerdi. Ayrıca esnaf arasındaki meselelerin çözümü, esnafın devletin belirttiği kurallara uymasının sağlanması da yine esnaf temsilcilerinin görevleri arasındaydı¹⁴⁵. Osmanlı dönemi Diyarbakır’ında da, Ahi ve Lonca teşkilatı geleneklerine bağlı, birçok problemi kendi arasında çözebilen, devlete ve birbirlerine karşı sorumluluk yüklenebilen, mesleklerini ve birliklerini sıkı sıkıya koruyan ve şehir ekonomisine canlılık getiren belirli bir esnaf kesimi mevcuttu. Diyarbakır’da çeşitli tarihlerde yapılan tevzilerden, hareketle Diyarbakır’daki esnaf grupları tespit edilmiş ve aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri’ne Göre Diyarbakır’daki Esnaf Grupları

1-Aşçı	2--Eskici	3-Mestçi
4-Arabacı	5-Gazcı	6-Meyhaneci
7-Allaf	8-Gazzazan	9-Mumcu
10-Attar	11-Göncü	12-Mutaf
13-Basmacı	14-Habbaz	15-Muytaban
16-Bezzaz	17-Haffaf	18-Nalband
19-Bakkal	20-Hallaç	21-Nalçacı
22-Balıkçı	23-Hamamcı	24-Neccar
25-Bardakçı	26-Hancı	27-Oturakçı
28-Bozacı	29-Helvacı	30-Palancı

142 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.226.

143 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:313, s.61;s.76-2; BOA., *Cevdet Belediye*, No:777; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:351, s.19; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat’a Girenken Türkiye’de Şehir İdaresi*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972, s.102.

144 Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu’da Fiyatlar*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985, s.87.

145 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:313, s.61; s.90-1. 5 Haziran 1746 tarihli bir hüccetten anlaşıldığına göre, Amid’deki haffaf esnafı mahkemeye başvurarak, Debbağ esnafının çarşıya getirdiği deriyi, dikici esnafından önce tacirlerin satın almamaları hususunda tacirlere tembihle bulunulması istemiş ve bu istekleri kabul edilmiştir.

31-Babuşcu	32-Hinnayan	33-Palascı
34-Berber	35-İplikçi	36-Penbeci
37-Boyacı	38-Kahveci	39-Peştimalcı
40-Börekçi	41-Kalaycı	42-Pirinççi
43-Camcı	44-Kasap	45-Sabuncu
46-Canbaz	47-Katırcı	48-Sarıkcı
49-Cennan	50-Kavukcu	51-Sarraç
52-Cerrah	53-Kazancı	54-Sirkeci
55-Cüllah	56-Keçeci	57-Susamcı (Şirikçi)
58-Çadırcı	59-Kelekci	60-Şalcı
61-Çilingir	62-Kılıççı	63-Şamdancı
64-Çizmeci	65-Kınacı	66-Şerbetçi (Sebzeci)
67-Çulcu	68-Kirişçi	69-Şıracı
70-Debbağ	71-Kuyumcu	72-Tereci
73-Değirmenci	74-Küllahcı	75-Terzi
76-Dellal	77-Kürekçi	78-Tuzcu
79-Demirci	80-Kürkçü	81-Tütüncü
82-Dinkçi	83-Leblebici	84-Yorgancı
85-Döğmeci	86-Lüleci	87-Yüncü
88-Enfiyeci	89-Mazucu	90-Esbci
91-Mermerci		

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere¹⁴⁶, Diyarbakır şehrinde çok çeşitli esnaf grupları faaliyette bulunmaktaydı. Ancak bu esnaf grupları gerek iş kapasitesi ve gerekse sayı bakımından farklılıklar arz etmekteydi. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnafın sayılarını gösteren bir belgeye rastlamak mümkün olmadığından, bu konuda aydınlatıcı bir bilgiye sahip değiliz. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf grupları arasında Cüllah, Bakkal, Bezzaz, Hallaç, Haffaf, Debbağ, Habbaz ve boyacı esnafı en önde gelen gruplarını teşkil etmekteydi. Bu dönemde Diyarbakır'ın en önemli ihraç ürünlerini deri ve dokuma ürünleri teşkil etmekteydi. Bu sebeple özellikle Hallaç, Cüllah ve Bezzaz esnafının şehir ekonomisinde önemli bir rolü vardı. Bu arada Boyacı esnafı da bu iş kollarına bağlı olarak esnaf grupları arasında önemli bir yere sahipti. Tüketime yönelik malları satan Bakkal ve benzeri esnaf grupları da her dönemde olduğu gibi, şehir esnafı arasındaki önemini bu dönemde de korumaktaydı. Bu gruplar dışında kalan esnaf gruplarının da şehir ekonomisinde belli oranlarda tesir ettikleri söylenebilir.

146 Bu tablonun hazırlanmasında **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri**'nin hemen hemen tamamından istifade edilmiştir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995.

Bu dönemde Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf gruplarının, şehir nüfusuna uygun olarak büyük bir bölümünü Müslim esnaf oluşturmakla birlikte, gayr-ı Müslim nüfusun da bazı iş kollarında faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu konuda kesin bir bilgi verme imkânından mahrumuz. Konu ile ilgili olarak sicillerde bulunan hüccet ve terekelerin incelenmesi sonucu Bakkal, Kahveci, Oturakçı, Debbağ, Berber, Penbeci, Kasap, Sarraç gibi esnaf gruplarının büyük çoğunluğunu Müslimlerin teşkil ettiği, buna karşılık Cullah, Habbaz, Attar, Kazgancı gibi esnaf gruplarında ise Müslim ve gayr-i Müslim gruplar arasında bir denge bulunduğu, Mumcu ve Kuyumcu gibi esnaf gruplarında ise gayr-ı Müslimlerin yoğunlaştıkları görülmüştür. Mesela 18 Şubat 1847 tarihli bir hüccetten Diyarbakır'da Mumculuk yapan 11 esnafın da gayr-i Müslim olduğu¹⁴⁷, buna karşılık 7 Mayıs 1847 tarihli bir diğer hüccetten ise Diyarbakır'da kasaplık yapan toplam 38 esnafın 25 tanesinin Müslim ve 13 tanesinin ise gayr-i Müslim olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁸. XIX. yüzyılda Diyarbakır'daki üretime paralel olarak, en önemli esnaf gruplarını deri ve dokuma işi ile uğraşan esnaflar teşkil etmekteydi. İşçi ücretleri ve hammadde fiyatları ile ilgili olarak elimizde belge bulunmadığından, bu dönemde esnafın karşılaştığı zorluklar hakkında bilgi sahibi değiliz, bununla birlikte XIX. yüzyılda kendisini iyiden iyiye hissettiren hammadde fiyatları ile işçi ücretleri yüksekliğinin, bütün ülkede olduğu gibi, Diyarbakır'da da zanaat erbabını hayli zor bir durumda bıraktığı söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı döneminde oldukça önemli bir nüfusa sahip olan Diyarbakır şehri, iktisadi bakımdan da oldukça önemli bir merkezdi. Ancak bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da şehir ekonomisine tesir eden faktörlerin başında toprak gelmekte olup, bölgede çok çeşitli zirai ürünler yetiştirilmekteydi. Diyarbakır oldukça zengin gelir kaynaklarına sahip olup, bu kaynaklar mukataa şeklinde işletilmekteydi. Diyarbakır, Osmanlı döneminde önemli bir kumaş üretim merkezi olup, alaca, beyazlı, kutni, gazi ve atlas gibi kumaşları oldukça meşhurdu. 1797 yılında Diyarbakır'da bir mengenehane kurulmuş olması da, yine Diyarbakır'ın önemli bir kumaş üretim merkezi olduğunu göstermektedir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da zanaat ve ticaret faaliyetleri lonca esnaf teşkilatları adı altında teşkilatlanmış esnaf gruplarınca yürütülmekteydi. Değişik din ve milletlere mensup insanları bir arada bulduran bu teşkilatın başında bulunan kişilere Şeyh veya Kethüda gibi adlar verilmekteydi. Osmanlı döneminde tevzi defterlerine yansıyan 46 esnaf grubu tespit edilmekle beraber, şer'iyye sicillerinde yer alan çeşidi kayıtlarda bu sayının 100 e kadar yükseldiği görülmektedir. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf gruplarının iktisadi yönden en kuvvetli durumda bulunanlarını ise cullah, bakkal, bezzaz, hallaç debbağ, habbaz ve boyacı esnafları oluşturmaktaydı.

Diyarbakır şehrinin en önemli üretim maddelerinden biri kumaş olup, dokumacılık oldukça gelişmişti. Diyarbakır'ın önemli üretim maddelerinden diğerleri ise başta deri olmak üzere pamuk ipliği ve deri boyamasında kullanılan mazu idi. Bu durum da Diyarbakır çevresinin meşe ormanları bakımından zengin olduğunu göstermektedir. Diyarbakır çeşitli ürünleri ile önemli bir üretim merkezi olmasının yanı sıra, ticari yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkezi idi. Bu sebeple şehirde oldukça fazla sayıda tüccar ikamet etmekle olup, şehirde

147 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.106.

148 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.107.

pek çok tüccar hanı vardı. Ancak ticaretin sönükleşmesine paralel olarak XIX. yüzyılda hanlar da önemlerini kaybetmişlerdir. Diyarbakır'daki esnaf gruplarının şehir içerisine yerleşimleri incelenecek olursa, Diyarbakır şehrinin Türk-İslam şehirlerinin karakteristik özelliklerini yansıttığı açıkça görülecektir. Sonuç olarak Osmanlı döneminde Diyarbakır'da faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların sayıları her dönemde büyük bir artış göstermiş olup, bu da şehrin Osmanlı döneminde oldukça önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

I-Ankara Milli Kütüphane

1.a Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No: 299, No: 346, No: 347, No: 351, No: 352, No: 355, No: 356, No: 363, No: 367, No: 370, No:376, No: 377, No: 590, No: 594, No: 600, No: 603, No: 607, No: 626, No: 631, No: 313

1.b Harput Şer'iyye Sicilleri No: 396

II- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1-Cevdet Tasnifi

1.a Cevdet Askeri No: 7991, No: 9270

1.b Cevdet Belediye No: 777, No: 5889

1.c Cevdet Dahiliyye No: 9945, No: 13358

1.d Cevdet İktisat No: 1083, No: 1406, No: 990

1.e Cevdet Maliye No: 14426, No: 9578, No: 26900, No: 12181

1.f Cevdet Maarif No: 6285

1.g Cevdet Nafia No: 959

2- *Mühimme* Defterleri Tasnifi No: 211, No: 214

3- Bab-ı Defter-i Baş Muhasebe Defterleri Tasnifi D. BŞM.NZE. No: 19013

III- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

E. (Emir), No: 2770/1-2, E., No: 11745, D.(Defter). No: 5820

IV- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Evkaf Defteri; No:16, No: 579, No: 581, No: 595, No: 605, No: 611, No: 616, No: 628, No: 1760; No: 1766, No: 1768, No: 1959, No: 1961, No: 2103, No: 2142

Diyarbakır Askeri Defteri, No: 423

V- Elazığ Müzesi Arşivi

Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları, Kayıt No: 137

GENEL KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul,1979
- , "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, IV, C. 6-7 s. 207-247
- , *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975
- Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Dersaadet, H.1301-1309
- Arifi Paşa, *Seyahatname*, T.T.K. Kütüphanesi, yazma No: 122
- Andreasyan, Hrant D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964
- Aramon, M.D., *Le Voyage De M.D'Aramon*, Paris, 1864
- Bruinessen, Martin Van, "Economic Life in Diyarbekr in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Editör: Martin Van Bruinessen and Hendrik Boschoter, Leiden, 1988, s.36-44
- Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827
- Bulduk, Abdulgani, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, İlahiyat Fak. Yay. Ankara, 1975.
- Eti, Osman, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", *Karacadağ Dergisi*, C.I, S.2, s.9-12.
- Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314.
- Gabriel, Albert, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940
- Göyünç, Nejat, «Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı», İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi, Sayı: 23, Mart 1969, s. 23-34
- , "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, VII s. 76-80
- Heude, William, *Voyage de La Cote de Malabor â Constantinople*, Paris, 1820
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara, 1975
- İnalçık, Halil, «Osmanlı Pamuklu Pazarı» Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel sayı, s. 1-54
- İnciciyan, L., *Coğrafya*, C.I, Venedik, 1804, Nakleden Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul, 1964, s. 211-213.
- Konyar, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, C. III, Ankara, 1936
- Kurt,Yılmaz, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi* V, 1990 s. 191-200
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefer-nâme*, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1950
- Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, Austria

1968

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, İstanbul 1963*

-----, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*,
Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986

Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985

Öztürk, Mustafa, , *Orta Anadolu 'da Fiyatlar*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,
1985

Öztürk, Mustafa ;İbrahim Yılmazçelik, “Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahatı”,
Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. Sayı: 22, s.91-110.

Şemsettin Sami, «Diyarbekir», *Kamüsü'l-Alâm*, III, İstanbul 1308, s. 2203-2207

Tavernier, Jean Babtiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et
aux Indes*, Paris, 1677

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara
1984

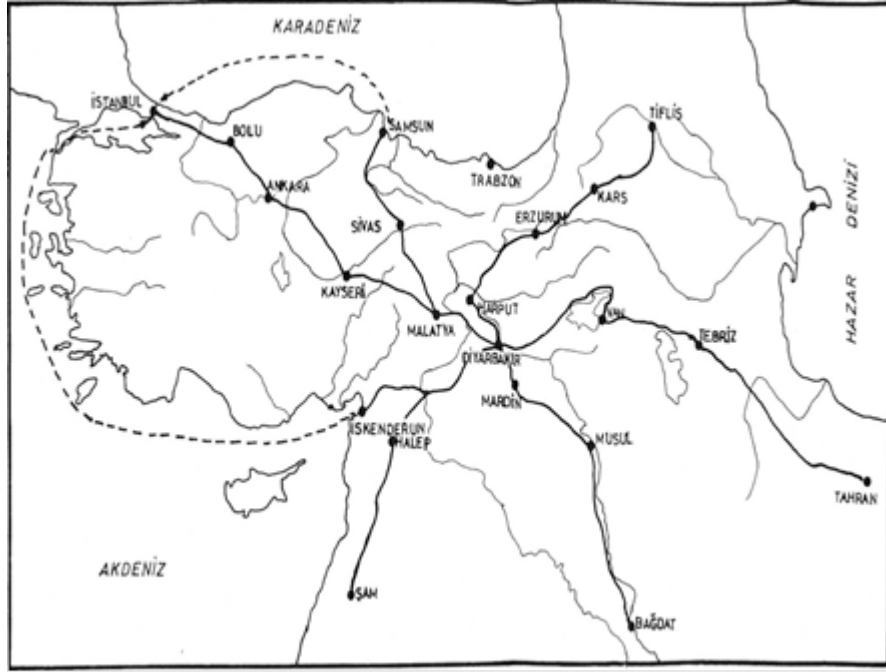
Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve
Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995

Yinanç, M. Halil, “Diyarbakır”, *The Encyclopedia of İslâm, Volume II, Leiden, 1983*, s. 346-
346

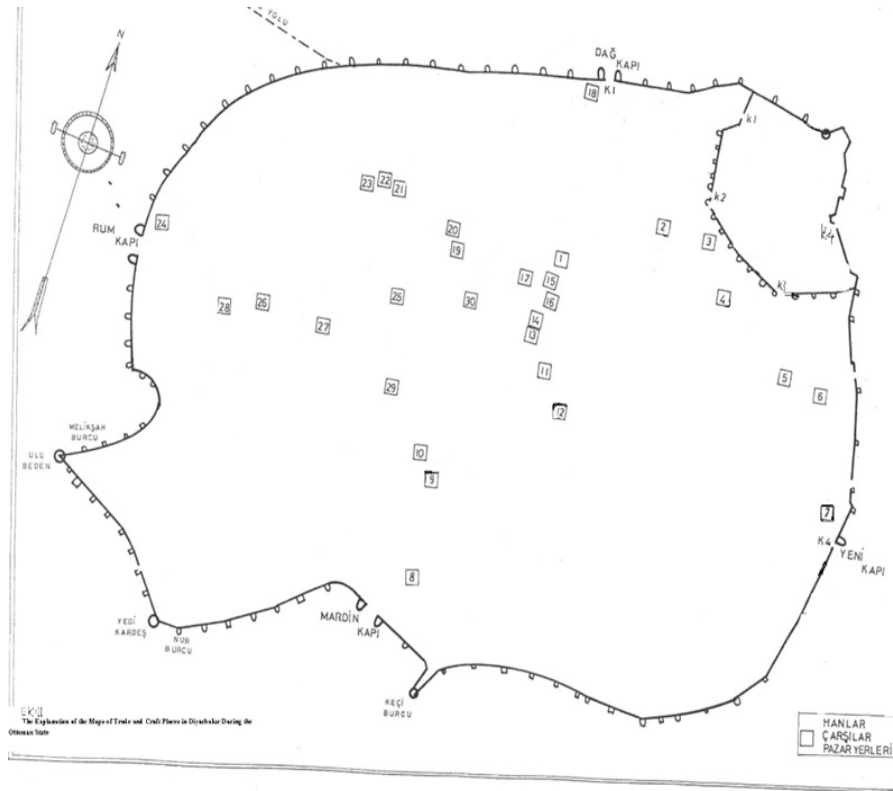
-----, “Diyarbekir”, *İslam Ansk.* ,C. III, s. 605-626

EKLER

EK: I Osmanlı Döneminde Diyarbakır'dan Geçen Ticaret Yolları

EK: II Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri

EK: II

Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritasının Lejantlarının Açıklaması. Hanlar-Çarşılar ve Pazar Yerleri

1-Hasan Paşa Hanı	16-Çifte Han
2-Kitapçılar Çarşısı	17-Meydan
3-Kaledibi Çarşısı	18-Semerciler Çarşısı
4-Yeni Çarşı	19-Sipahi Pazarı
5-Yoğurt Pazarı	20-Bedesten
6-Kılıççılar Çarşısı	21-Kayseriye Han
7-Rüstem Paşa Hanı	22-İpekoğlu Hanı
8-Deliller Hanı	23-İplik Çarşısı
9-İbrahim Paşa Hanı	24-Semerciler Çarşısı
10-Tütün Hanı	25-Sinek Pazarı
11-Karakaş Hanı	26-Melek Ahmed Çarşısı
12-Palancılar Çarşısı	27-Uzun Çarşı
13-Meyveciler Çarşısı	28-Melek Ahmed Paşa Hanı
14-Kılıççılar Çarşısı	29-Han-ı Cedîd
15-Hasan Paşa Çarşısı	30-Kitapçılar Çarşısı